

NICOLAE BILEȚCHI

Institutul de Filologie
(Chișinău)

CARTEA, AZI

„Omenirea trăiește cu pâine și idei” [1, p. 153], zicea renumitul nostru istoric Vasile Pârvan. Ca să fie gestionate corect acestea – pâinea și ideile – trebuie să fie la îndemână, adică adunate conform anumitor reguli. Pâinea, după cum se știe, o adunăm în hambare. Depozitul ideilor e cartea. Ajunse în fața omului, aceste noțiuni se întrepătrund atât de firesc, încât par să se identifice. Despre pâine care revigorează trupul omul s-a exprimat prin proverbul „o minte sănătoasă într-un organism sănătos”, iar despre carte care hrănește mintea – prin zicala că ea e pâinea sufletului. Așa a fost întotdeauna. Nu însă și în prezent, când în corelația „cartea – pâine a sufletului”, spre deosebire de cealaltă, ce vizează pâinea ca modalitate de revigorare a organismului, se întâmplă ceva care pare să surpe ordinea firească a lucrurilor și care merită un studiu aparte. Eseul în cauză are ca obiectiv anume studierea și generalizarea perturbărilor ce se produc, azi, la compartimentul despre care vorbim.

Cartea a fost din cele mai vechi timpuri până azi un condrumet al omului, un povățuitor și un tămăduitor al sufletului lui. Misiunea aceasta a ei a fost dintotdeauna nu numai recunoscută, dar și afișată public. „La Teba, acum 500 de ani, ne amintește cunoscutul bibliograf ieșean Nicolae Busuioc, pe frontispiciul impunătoarei biblioteci era scris: «Cartea, leac pentru suflet!»” [2, p. 14]. Ideea aceasta o regăsim, poate îmbrăcată în alte cuvinte, dar exprimând același conținut, și la Seneca, care ne avertiza: „Refugiază-te în studiu și vei scăpa de toate necazurile!”, și la Miron Costin care în *De neamul moldovenilor* constata că „nu este alta și mai frumoasă și mai de folos zăbavă decât cetitul cărților”, și – în timpurile de mai dincoace – la T. Arghezi, care ne amintea că „în restriște, singură cartea nu te-a părăsit și a rămas să te mângâie”.

În cele mai grele situații de viață omul își lua, ca povățuitor, cărțile preferate. Napoleon le lua cu sine chiar și în campaniile militare. Cosmonauții, după ce s-au întâlnit în călătoriile lor cu unele situații și chiar rezolvări de probleme, descrise de către Jules Verne în romanele sale fantastice cu mult înainte de zborurile interplanetare, iau, zice-se, aceste cărți cu ei în cosmos.

În perioadele de restriște ale istoriei cartea a fost întotdeauna solicitată să-și spună părerea, să susțină diverse interese, să orienteze într-un fel sau altul opinia publică. Prin 1964-1965, când în fosta Uniune Sovietică erau în pregătire solemnitățile consacrate împlinirii a două decenii de la biruința asupra Germaniei, Moscova a fost zguduită de conținutul unui articolaș, apărut, pare-se, în ziarul *Vecerniaia Moscva*. Articolul relata despre faptul că conducătorul unei armate germane, după mai multe încercări nereușite

de a cucerii Moscova, a hotărât să recurgă la un truc psihologic care i-ar ridica prestigiul militar și totodată ar demoraliza apărătorii orașului. Trucul miza pe o carte. Într-un bombardament, deasupra unei case, legate prin ceva de numele cunoscutului lexicograf Vladimir Dal, a căzut o ghiulea. Stupefiată, lumea aștepta explozia. Aceasta însă, spre marea ei mirare, nu s-a produs, căci în ghiulea nu erau substanțe explozibile, ci... fasciculele vestitului dicționar al lui V. Dal. Subtextul gestului era mai mult decât clar: ce vă mai fandosiți voi, rușii, că noi, nemții, cu tehnica noastră precisă, dacă nu vă vom lua de aproape, o să vă cucerim, la sigur, de la distanță. Așa că – lăsați mâinile în jos, dacă s-ar putea, – chiar și ochii.

Nu a rămas în urmă la folosirea cărții pentru propagarea intereselor sale nici cealaltă parte beligerantă – Uniunea Sovietică. Aceasta, având și ea, după cum s-a putut afla mai târziu, o parte de vină la declanșarea războiului, a considerat necesar să-și camufleze poziția prin niște acțiuni menite să scoată la suprafață anume spiritul umanist dintotdeauna al politicii ei. Cercetătorul H. Corbu amintește în cartea sa *În lumea clasicilor* (p. 10-11) că în acest scop la începutul războiului ambasadorul rus la Londra, I. M. Maiski, a pus la dispoziția cititorului englez cărțile *Război și pace* de L. Tolstoi și *Invația lui Napoleon asupra Rusiei* de E. Tarle. Nu cunoaștem ce efect politic o fi avut atunci acțiunea preconizată. Știm doar că aceste cărți propuse pentru a-l susține s-au bucurat de o largă popularitate printre cititori, ceea ce dă de bănuit că au putut să aibă și efectul scontat.

Cartea poate modela oameni pe care societatea, deși îi așteaptă, din cauza condițiilor istorice vitrege încă nu e în stare să-i nască. Interesantă în acest sens ni se pare o relatare a marelui cărturar Nicolae Iorga: „O, sfintele mele cărți ... pe care soarta prielnică mi le-a pus înaintea, se destăinuia el, cât vă datoresc că sunt om adevărat, ca oamenii din țările unde nu s-a rupt niciodată cultura” [2, p. 6]. Cartea poate modela oameni pe care nici natura, deși îi așteaptă, încă nu e gata să-i producă. Se știe că I. Turgheniev a plâsmuit în operele sale o serie de chipuri noi de femei care au uimit lumea prin ineditul, dar și prin farmecul integrării lor firești în societate. Despre acestea L. Tolstoi menționa undeva: „Posibil că astfel de femei, cum sunt cele plâsmuite de Turgheniev, în viață nici nu au existat dar, după ce au fost zugrăvite în operele sale, ele, la sigur, au apărut. Aceasta e mai mult decât adevărat: eu singur am observat mai târziu cum femeile lui Turgheniev umblau printre noi”.

Cartea a mers întotdeauna în pas cu vremea, încercând să se alinieze la realizările cele mai performante ale științei și tehnicii. Bibliotecile de seamă au acum la dispoziție calculatoare perfecte menite să ajute cărții să-și deschidă toate posibilitățile în fața cititorilor. Lăudabil acest fapt, dar – suntem nevoiți să recunoaștem – și îngrijorător pentru că, în loc să colaboreze fructuos, cartea și calculatorul tot mai des încep să concureze periculos. Concurența, spre regret, e unilaterală: calculatorul împinge cartea pe planul doi, dacă nu chiar pe ultimul.

Azi tineretul preferă calculatorul, iar cartea, deși parcă susținută de către acesta, rămâne aproape complet neglijată. Cel mai mult are de suferit cartea artistică. Avid de informație, tânărul contemporan deschide înainte de toate calculatorul, cartea rămânând nesolicitată. Se comite astfel o greșeală gravă pentru că informația furnizată

de tehnică și cea extrasă din literatură, deși au mult în comun, sunt totuși diferite ca valoare. Informația tehnică e directă, unilaterală, întrucâtva mai seacă, pe când cea artistică – latentă, transfigurată, profund subtextuală. Dar, deși mai bogată și mai atractivă, cartea s-a arătat, în mod paradoxal, totuși necompetitivă, iar cititorul ei s-a văzut ca „o specie... din ce în ce mai rară...”, un fel de simpatic Don Quijote [3, p. 30], cum îl caracterizează ingenios bibliotecarele Roxana Cozmiuc și Ninela Codrea de la Biblioteca județeană „Gheorghe Asachi” din Iași.

Pentru a sustrage atenția de la faptul incomod că tânărului de azi îi place mai mult să gliceze cu degetele pe claviatura calculatorului decât să-și plimbe ochii pe rândurile unui text artistic, dar și pentru a ne face să uităm afirmația de durată în timp a lui Dimitrie Cantemir cum că moldoveanul e cam leneș la carte, a fost lansată ideea că arta, mizând pe ficțiune, ar fi neveridică, deci incredibilă, în esența ei, și atunci nu are nici un rost s-o mai iei în serios. În acest sens se aduc de obicei drept exemplu spusele lui Stendhal că arta e „o minciună frumoasă” [4, p. 40]. Se uită însă în acest caz că același Stendhal, fiind un mare realist, afirma doar peste două pagini că scrisul său place oamenilor anume grație „veracității” [4, p. 42] lui.

Oricâte argumente s-ar aduce în susținerea eficienței calculatorului, ele nu trebuie folosite în detrimentul cărții. Oricâte cuvinte s-ar spune întru susținerea importanței cărții, ele nu trebuie în nici un caz să diminueze importanța calculatorului. Ambele modalități de informare trebuie să conviețuiască pașnic, să se completeze reciproc, să susțină omul în zborul lui spre cele mai înalte idealuri. Vorbind despre carte, cunoscutul filozof român G. Liiceanu spunea: „Știu când o carte e «bună». Criteriul este simplu: ea trebuie să te mute în lumea pe care o deschide” [5, p. 38]. De ce nu am spune același lucru și despre celălalt instrument de cunoaștere: un calculator e bun când te mută în lumea pe care o deschide? De ce nu am recunoaște că aceste două modalități de cunoaștere, cu lumile lor pitorești ce se deschid în față, sunt chemate să ajute omului în procesul înaintării lui spre idealurile despre care vorbeam, precum se ajută cele două aripi ale avionului în procesul zborului spre înălțimi amețitoare? Concurența periculoasă a acestor două modalități de cunoaștere trebuie, așa cum spuneam mai sus, să cedeze locul colaborării fructuoase. Altă cale pur și simplu nu-i, probabil, nici nu poate fi, deci nu are niciun rost să ne mai aventurăm în căutarea ei.

Problema carte-calculator a fost aici doar punctată de noi. Evident, ea are mai multe aspecte care urmează să fie studiate și, pe cât aceasta e posibil, rezolvate. Rezolvarea însă nu depinde numai de literați, ca de niște inși alarmați de faptul că li se diminuează importanța operelor artistice, ci și de eforturile conjugate ale mai multor specialiști – psihologi, medici, ingineri etc. Când un copil, după ce a stat câteva zile și nopți deasupra calculatorului, nimerește la spital, toți aceștia sunt chemați la căpătâiul lui: psihologul – să stabilească diagnosticul și gravitatea bolii, medicul – să se consulte cu alți specialiști și să determine ce modalități de tratare pot fi administrate, inginerul – să precizeze care detaliu al calculatorului afectează cel mai grav psihicul copilului și să decidă ce măsuri pot fi luate. Nu este exclus și concursul altor specialiști.

O pasiune mare poate fi contracarată prin altă pasiune, dacă nu mai mare, în nici un caz mai mică. Aceasta, dacă ne amintim de spusele lui Miron Costin, de acum citate,

că nu poate fi altă zăbavă mai mare decât cititul cărților, în primul rând, a celor artistice. Dacă o propunem, – dar altă cale în acest caz nu pare să fie, – trebuie să fim foarte atenți cum o facem, ca să nu se creadă cumva că o impunem. Propunerea se cuvine argumentată prin forța cuvântului artistic ce modelează, după legile lui, o altă lume decât cea naturală, dar – îndrăznesc să afirm – una, dacă, bineînțeles, e făcută de mâna unui mare maestru, cu mult mai concentrată în gânduri și frumuseți. Cum a dovedi acest adevăr, recunoscut în artă de când e arta, ar necesita un studiu de foarte multe pagini, mă voi referi aici doar la destăinuirea sinceră a unui creator: „Forțe active, constata poetul Pavel Boțu, posedă nu numai omul, căruia noi i-am conferit titlul măreț de «împărat al naturii», dar și însăși natura, cu toate că nu posedă un aparat vorbitor, dar «dreptul la vot» al său îl folosește ca pe un argument hotărâtor și mult mai plin de pondere decât cuvântul omului amplificat de electronică. Iată de ce scriitorul și încearcă să plăsmuiască mitul său, în care reînvie ca ființă de sinestătătoare și Copacul, și Focul, și Apa, tinzând să fie explicat în mod mai grăitor ceea ce se întâmplă astăzi și în natură, și în societate” [6, p. 183].

De aici, desigur, nu trebuie trasă concluzia că o modalitate de cunoaștere (cartea) trebuie pusă mai presus decât cealaltă (calculatorul). Dimpotrivă, reieșind din faptul că amândouă explică cu mijloacele specifice lumea, că ambele, vorba lui G. Liiceanu, deschid în fața omului câte o lume a lor, la fel de ademenitoare, trebuie să afirmăm că le respectăm deopotrivă. Și numai când cineva, prea anchilozat în tehnică, va afirma într-una și fără drept de apel că nimic nu e mai presus decât calculatorul, să-i răspundem – ca și cu un ultim argument – cu fraza foarte precisă a lui Georg Trakl: „metafora este mai frumoasă decât însăși realitatea”.

Acest ultim argument se cuvine, fără a-l pune în opoziție cu realizările cu adevărat amețitoare ale tehnicii, propagat pe toate căile. Căci – de ce am ascunde-o? – prestigiul cărții artistice a căzut în ultima vreme mai jos decât se poate crede. În acest sens se cuvine să adoptăm un program de acțiuni care ar ridica, începând cu grădinițele și terminând cu școala superioară, în mod substanțial prestigiul literaturii și artei și care ar avea darul de a le repune la locul convenit printre alte mijloace de influență asupra omului.

Paradoxal, dar adevărat, prestigiul cărții artistice a căzut simțitor după anul 1989, când a demarat procesul de renaștere națională și de trecere la economia de piață. Anume în acest moment a fost distrus mecanismul statal de editare și propagare a cărții, care, dacă facem abstracție de calitatea ideologică și prestigiul artistic al acesteia, funcționa perfect: sistem poligrafic bine pus la punct, tiraje mari, prețuri relativ mici, comercializare satisfăcătoare, societăți și birouri de propagare a literaturii care își îndeplineau, de bine, de rău, funcțiile etc. Ne-am ales, în schimb, cu posibilitatea de folosire a spațiului cultural românesc comun care permite reeditări mari de carte, dar care posibilitate, fiind neacoperită financiar, ne-a pus în situația personajului mitic Tantal, cu un sistem poligrafic pus „serios” pe deteriorare, cu tiraje mici, prețuri mari, comercializare lăsată la cheremul edililor economiei de piață cu poftă mari, dar nu și cu aptitudini de organizare pe măsură, cu dispariția societăților și birourilor de propagare a literaturii.

Cartea artistică a început să se sufoce. Despre cartea critică putem spune că pentru un timp aproape a sucombat. Deficitul se completa pe contul donațiilor de carte, dar acestea, deși deloc mici, erau totuși departe de a umplea golul format. Un timp așa

am și existat – din donații, din editări episodice, din căutări exasperate de a ieși din situație, dar și din posibilități enigmatice de a le găsi.

Azi, slavă Domnului, încet-încet pare că începem să ieșim din situația aceasta grea: se mai găsesc niște bani pentru editare, se mai perfecționează tehnica poligrafică, se mai avântă, deși cu greu, spre carte și sponsorul, și cititorul. Începutul se cuvine susținut. Aici trebuie să nu ne scape nimic din vedere. Dacă dorim ca literatura, în primul rând cea artistică, să ajungă la cititor, trebuie să fixăm niște prețuri pe potriva buzunarului lui, or, acestea, prețurile, de multe ori sunt rău corelate cu oferta și atunci cartea, ca orice marfă, rămâne să se prăfuiască pe polițe. Ce am câștigat și ce am pierdut – rămâne de văzut, dacă nu cumva am scăpat în general ocazia, căci se știe că la prețurile maximale vin oferte infinitezimale.

Statul își dă seama de acest lucru și în anumite cazuri, mai ales când e vorba de cartea critică și științifică, ia cheltuielile de editare pe seama lui, având, bineînțeles în scopuri de economie, grijă ca tirajele să fie cât mai mici. Dar și aici apar probleme aproape insurmontabile. Autorul primește tirajul, dar nu are voie să-l vândă și atunci dă cartea sub formă de cadouri prietenilor. Aceștia din urmă, dacă sunt prieteni, îi cunosc, de regulă, ideile, cu atât mai mult cu cât autorul le mai și publică anticipat în reviste și ziare, le propagă la diverse conferințe, la radio și televiziune. Câștigăm, după cum vedem, câte ceva, dar nu prea mult.

Ca să fie lecturată de cititorul larg, cartea trebuie să ajungă mai întâi în bibliotecile sătești și orașenești, la centrele mari de cultură din țară și din străinătate. Dar cum să ajungă, dacă are un tiraj infim? Știu un caz – dar, la sigur, s-ar putea să nu fie unicul! – când unei cărți de critică literară i s-a fixat un tiraj de ... tocmai cincizeci de exemplare. Întristat, nevoie mare, criticul a decis să mai asigure din cont propriu încă cincizeci de exemplare. Dar și cu aceste o sută – până unde ajungi la difuzare? Astfel de tiraje nu-ți ajung nici măcar să combați constatarea persiflatoare a lui I. L. Caragiale care zicea că geaba un scriitor se consideră mare, dacă e citit de numai o sută de oameni.

Azi cartea se cuvine îndrăgită, citită, cinstită și propagată. Dar cum să fie citită, dacă, din cauza tirajelor mici, nu ajunge la cititori? Mă refer, bineînțeles, la cititorul, cum obișnuiam să zicem, de masă. Mă refer, zic, la acesta, dar mă întreb cu groază: nu cumva o fi divorțat și el de carte, că în ultimul timp nu-l prea aud să vorbească de ea? Mi-aduc aminte că mai demult, în timpul vizitelor mele în satul natal, se apropiau unii oameni de mine și mă întrebau de o carte sau de alta, pe care ei au citit-o în serile lungi de iarnă, se interesau ce părere am despre ea, despre cutare sau cutare personaj. Mă bucurau întrebările și-mi insufflau încredere că acești oameni, care se gândesc nu numai la pâine, ci și la cartea ca pâine a sufletului, au viitor. Azi, când mă întâlnesc cu ei, mi se adresează cu alte întrebări, mai terestre, mai pragmatice, și aceasta mă întristează. Îmi mai amintesc și de o emisiune televizată din acel timp în care se povestea despre ferma unui colhoz dintr-o republică baltică a fostei U.R.S.S. Mare mi-a fost uimirea când am văzut cum mulgătoarele veneau la fermă, având în sacoșa cu mâncare și câte o carte de poezii, pe care o citeau în micile pauze dintre lucrări. Îmi amintesc și mă gândesc: oare nu e și acest exemplu unul din motivele care au făcut minunea ca aceste trei țărișoare baltice să meargă azi atât de frumos înainte?

Ziceam mai sus că această minune a minunilor, căreia îi zicem carte, se cuvine propagată, dar iarăși mă întreb: cum să o propagi, dacă știi din timp că, din cauza tirajelor minuscule, nu vei putea răspunde la o virtuală solicitare? Apoi, cum să faci acest lucru, dacă formele de publicitate de cândva (societățile și birourile de propagare a literaturii) nu mai au priză, iar altele, mai eficace, întârzie să apară. Au luat ființă, ce e drept, așa-zisele prezentări sau lansări de carte care se fac pe la uniunile de creație și pe la biblioteci, dar cred că nu voi greși, dacă voi afirma că ele nu reușesc în totul, că s-ar cuveni să mai căutăm forme noi de cinstire a cărții. Să sperăm că le vom găsi.

Mă gândesc în această ordine de idei și la problemele propagării cărții dincolo de hotarele țării. Bibliotecile noastre – o spun din experiența propagării propriei cărți apărută în 2007 – fac acest lucru cu multă înțelegere și tragere de inimă. S-a făcut totul ca pe calea schimbului de literatură, această carte să ajungă și în America, și în Franța, și în Germania, și, desigur, în România. Le mulțumesc tuturor celor ce au contribuit la propagare cu un sentiment de satisfacție, dar și cu un tremur de îngrijorare: vor rezista ideile cărții la competiția cu un cititor atât de mare și de avizat. Anume acest tremur contează mult în discuția despre carte, căci el ne sugerează că prestigiul propagării obligă la calitate. Dacă propagarea contribuie nu numai la răspândirea cărții, ci și la ridicarea calității ei, face să ne ostenim.

Dar, ca ostenele noastre să se încununeze întotdeauna de succes, trebuie să ne gândim bine nu numai să le facem competent, ci și unde să le întreprindem eficient. Într-un trecut nu prea îndepărtat, pentru a dobândi date prețioase într-un domeniu sau altul, savanții noștri se orientau spre bibliotecile din Moscova, Sankt-Petersburg, Kiev, Odesa, Lvov, Cernăuți. De aici – ne limităm doar la două exemple – a cules date prețioase savantul Efim Levit când a scris cartea *Poezia moldovenească modernă la începuturile sale (1770-1840)* (1977) și scriitorul Nicolae Dabija când a publicat renumitul său eseu despre literatura veche și clasică *Pe urmele lui Orfeu* (1983).

Indubitabil, în bibliotecile în cauză au mai rămas încă nu puține date nedepistate. Ne întrebăm însă dacă le mai putem depista, dacă aceste biblioteci mai continuă să fie completate cu cărțile noastre apărute în prezent, căci, se știe, din diverse motive (sociale, politice, ideologice) legăturile cu aceste centre culturale au cam slăbit. O vorbă populară zice că lupul, unde a mâncat oaia, vine și peste șapte ani. Cercetătorul Nicolae Manolescu vorbește într-un studiu despre istoricul literar ca despre un cercetător lacom după documente ca un lup. „El e, zice cercetătorul, ... un căutător de documente, speriat de lipsa lor ca de o calamitate a naturii. Nimic nu poate fi mai îngrozitor pentru un istoric literar decât absența unui document. Dar suferința e răscumpărată de descoperirea unuia, fie cât de neînsemnat; atunci norocosul cade într-o stare de adevărată beatitudine” [7, p. 178-179]. S-ar cuveni să facem ceva ca acești cercetători, lacomi de documente literare ca niște lupi flămânzi, să poată să-și satisfacă dorințele mai ușor, căci cauza pentru care luptă ei nu e atât una personală, cum poate părea, ci una care vizează interesele întregii societăți, indiferent de ceea ce se întâmplă în viața politică efemeră.

„Cărțile își au soarta lor”, zice un proverb latin. Ca și oamenii, am adăuga noi, căci, spune cercetătorul Nicolae Manolescu în același articol citat [7, p. 181] „... asemenea evenimentelor istorice, și cărțile își urmează una altelea în timp, legându-se prin mii

de fire reciproce, se nasc într-un anumit climat, se influențează, se atrag sau se resping, se grupează după epocă, loc, după afinități structurale”. Ea, cartea, a susținut atât de mult tendința omului spre cunoaștere, încât acesta, entuziasmat, a rostit butada „ai carte – ai parte”, a sprijinit atât de activ lupta cu obscurantismul, încât patriotul științei Galileo Galilei, în pericolul de moarte, a rostit fraza „Eppur si muove” (și totuși se învârt), iar alt patriot înflăcărat, Giordano Bruno, s-a lăsat ars pe rug. Ea, cartea, a fost incendiată în timpul nazismului și pusă sub arest sau supusă cuțitului în timpurile totalitarismului. Să nu căutăm exemple pe alte meridiane, căci avem suficiente care s-au desfășurat chiar sub ochii noștri, mai ieri: Petru Cărare cu *Săgeți*, Mihail Ion Cibotaru cu *Temerea de obișnuință*, Dumitru Matcovschi cu *Descânțete de alb și negru*, Ion Vatamanu cu *Balade de pe două maluri de război* și încă atâtea altele. Și, în sfârșit, dar nu în ultimul rând, ba, poate, pentru noi, românii moldoveni, chiar în primul rând, ea cartea, după afirmația lui Dan Simonescu, „... a fost în același timp o flacără și o armă pentru afirmarea conștiinței naționale, pentru afirmarea unității și latinității noastre” [2, p. 7].

Meritele cărții sunt atât de mari încât, credem, nu mai necesită alte dovezi. Ajunsă, din cauza sărăciei noastre, într-un moment de grea încercare, cartea are nevoie, azi, să fie pusă în drepturile sale dintotdeauna, apărată de vitregii și cinstită după merit. Necesită toate acestea cartea anume azi, că mâine s-ar putea să fie prea târziu.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Apud: Busuioc, Nicolae. *Semnele înțelepciunii. Schiță pentru o istorie eseistică a cărții*. – Iași, 1998.
2. Simonescu, Dan. *Laudă cărții* // Simonescu, Dan, Buluță, Gheorghe. *Scurtă istorie a cărții românești*. Cu un capitol despre Cartea românească în Basarabia de Iurie Colesnic. – București, 1994.
3. Cozmiuc, Roxana, Codrea, Ninela. *Lectura copiilor între teorie și realitate // Biblioteca. Cititorul*. Fascicula 17. – Chișinău, 2008.
4. *Литературные манифесты французских реалистов*. Том I. – Ленинград, 1935.
5. *Maxime și cugetări. Gânduri care vrăjesc*. – Chișinău, 2004.
6. Боцу, Павел. *Удивление перед чудом жизни // Вопросы литературы*, 1975, nr. 3.
7. Manolescu, Nicolae. *Posibilitatea criticii și a istoriei literare* // Nicolae Manolescu. *Lecturi infidele*. – București, 1966.